

תדפיס מתוך

ירושלים וארץ-ישראל

כתב-עת ללימודי ארץ-ישראל וארכיאולוגיה

2 תשס"ה

פרסומי מרכז אינגבורג הנרט ללימודי ירושלים
המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה ע"ש מרטין (זוס)
הפקולטה למדעי היהדות, אוניברסיטת בר-אילן

תוכן עניינים

5	הרפואה והתרבות הנוכרית בארץ־ישראל וסביבותיה בתקופה הרומית	עמנואל פרידהיים
27	בית הכסא (Latrina) בארץ־ישראל בתקופה הרומית ביזנטית	אייל ברוך וזהר עמר
51	החיים בצל המגפה	יעל בוכמן
77	תרומתו של הרופא דאוד אלאנטאכי בן המאה הט"ז למחקר השימוש בחומרי מרפא מן הטבע באזור סוריה־ רבתי	אפרים לב
95	ה'קולקס' שבמקורות העבריים הקדומים והמאוחרים: זיהויים וגלגולי משמעות	אברהם אופיר שמש
109	Medicine and Society in Early Modern Europe (Cambridge University Press, Cambridge, 1999)	ביקורת ספרים: יעקב לב
111		רשימת קיצורים
113		רשימת משתתפים
114		הנחיות לכתובת מאמרים
5*		תקצירים באנגלית

בית הכסא (Latrina) בארץ-ישראל בתקופה הרומית ביזאנטית

אייל ברוך וזהר עמר

השלטון הרומי בארץ-ישראל, כבשאר חלקי הקיסרות האחרים, הטביע את חותמו על הארץ ותושביה בתחומים שונים. בייחוד בא הדבר לידי ביטוי בתחום המנהל ובכל הנוגע לתרבות החומרית. כך, למשל, פעילות הבנייה הנמרצת שאפיינה את הרומים נועדה להנחיל לכל הפרובינציות שתחת שליטתם את המורשת הרומית ואת סדריה ולבטא את מחויבות השלטון לספק שירותים בסיסיים לנתיניהם (צפרייר תשמ"ה, 40). מקצת מבני הציבור שנבנו באותה תקופה שימשו כאתרי שעשוע ובילוי, כדוגמת האיציטדיון, האמפיתיאטרון וההיפודרום. מתקן נוסף שיש לשייכו לתחום תרבות הפנאי הרומית היה בית המרחץ החם (יגול 1992), אלא שבניגוד לשאר הדוגמאות שמנינו, לביקור בבית המרחץ הייתה תכלית פונקציונלית נוספת הקשורה למודעות המפותחת לחשיבות הבריאות וההיגיינה האישית והציבורית כחלק מן המורשת הרפואית הקלאסית (מזור וברנתן תשנ"ט, 59–72). הרפואה בתקופה הרומית ממשיכה את שיטת הרפואה היוונית. הרומים קידמו את מדע הרפואה בעיקר בתחום הארגוני ובהקמת מתקנים סניטריים משופרים: מערכות ביוב, מרחצאות, מפעלי מים משוכללים ותחיקה בעלת מודעות סביבתית לשמירת בריאות הציבור. למרות זאת יש סבורים כי מתקני המים פותחו בעיקר להנאת הציבור ובפועל לא תרמו רבות להיגיינה הציבורית (סקובי 1986, 417, 421).

אחד המתקנים בין מבני הציבור היה "בית הכסא" (Latrina) שהחל להיות נפוץ בעולם הרומי החל מהמאה ה' לפסה"נ. מדובר במבנה בעל צורות גיאומטריות שונות: מלבן, משולש, אובלי או ריבוע המכיל מושבים בודדים עד עשרות מושבים. עשיית הצרכים בתוך המתקן הייתה בפרהסיה, ללא מחיצה בין המושבים. מחקרים רבים עוסקים בלטינה הרומית ודנים בהיבטים שונים הקשורים למתקן זה: ארכיטקטוניים, תרבותיים ומעמדיים (נציין כמה מהם: סקובי 1986; ניודקר 1994; קלוסקי-אוסטרו 2004, וביבליוגרפיה המוזכרת שם).

על אף ריבוי המחקרים העוסקים במתקן זה ברחבי האימפריה רומית, הוא כמעט שלא זכה להתייחסות בחקר ארץ-ישראל באותה תקופה (ראה למשל: ספראי

תשנ"ה, 169–170; דבורז'צקי תשנ"ט 1, 19–20; דבורז'צקי תשנ"ט 2, 46–58; שפרבר (1998, 137–138).¹ מטרת מאמר זה לתאר את מתקן בית הכסא לאור המקורות הכתובים והממצאים הארכיאולוגיים, לבחון את מקומו במסגרת התשתית העירונית הציבורית ולבחון היבטים חברתיים וכלכליים הקשורים בו. למעשה כמעט כל המקורות המתארים את מתקן בית הכסא בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד שייכים לספרות חז"ל. מטבע הדברים עוסקים המקורות היהודיים בנושא מן הפן ההלכתי, אך כפי שנראה בהמשך הם משקפים נאמנה את ההשפעות הרומיות בתחום חשיבות ההיגיינה והטמעתה בתודעת הציבור ובחיי הפרט.

א. בית הכסא בתחום היישוב

הקפדה יתרה יוחדה לעשיית הצרכים בתחום היישוב הכפרי והעירוני שכן הצפיפות והיעדר תנאי תברואה הולמים יכלו להוות מצע נוח להפצת מחלות. מקורות חז"ל וממצאים ארכיאולוגיים מעידים על קיומם של בתי כסא כחלק יסודי ממכלול המבנים הנמצאים בכל יישוב. למעשה ניתן להבחין בשלושה סוגים עיקריים של בתי כסא: בית כסא ציבורי עירוני, בית כסא פרטי ובית כסא באזור הכפרי.

בית כסא (Latrina) ציבורי באזור עירוני

לקבוצה זו שייכים בתי הכסא בערי הפוליס המתוכננות אשר נבנו כמו שאר מבני הציבור על-ידי השלטון הרומי והביזאנטי. בניית מוסדות אלה הצריכה ממון רב שמקורו באיסוף של דבר מן הציבור, כפי שמציין המדרש: "מה המלך עושה באותו ממון, בונה בימסאות ומרחצאות ואיצטבאות ובתי כסאות, כדי שיהא לצרכי העניים" (שמות רבה לא, יא). כמו בית המרחץ היה בית הכסא מחובר למערכת המים והניקוז העירונית, ובדרך כלל אף היה צמוד לה. במקורות חז"ל מכונה בית הכסא לעתים בשם "בית המים" (משנה מגילה ג, ב) ונראה שמונח זה מתייחס בדרך כלל למתקנים שהיו בערים הגדולות או בבתי פרטיים של אנשים אמידים במיוחד ולא בכפרים, שכן שם לא הייתה מערכת משוכללת של שטיפה וניקוז. לנוחיות המשתמשים ב"בית המים" נהגו להאיר בלילה את המקום בנרות (תוספתא פסחים ב, יז) ומהדורת ליברמן עמ' 155). בית הכסא העירוני שירת את כל האוכלוסייה כנראה תמורת תשלום. דבר

¹ ראוי לציין שמתקן בית הכסא היה ידוע עוד מתקופות קדומות. בעיר דוד נמצאו כמה בתי כסא מהמאה השישית לפנה"ס בתוך בתים פרטיים. בתי הכסא היו ממוקמים בחדרים קטנים; בכל אחד מהם אסלת אבן מרובעת ובמרכזה בור. האסלות היו מונחות מעל לבורות ספיגה, ראה: שילה 1984, ט, יד-טו; חפמן 1992, 2–4. מדובר בבתי כסא פרטיים שהיו שייכים לאוכלוסייה אמידה מן המעמד הגבוה, אך עדיין היו בעלי מבנה פשוט ולא משוכלל. אפשר להניח שמתקנים דומים היו שכיחים גם במקומות אחרים בארץ-ישראל באותה תקופה ואף מאוחר יותר בתקופה הפרסית וההלניסטית. בתי כסא ציבוריים משוכללים ומפוארים, וכמוהם גם בתי מרחץ, שבנה השלטון לצורך רווחת הציבור מופיעים לראשונה כנראה רק בתקופה הרומית.

זה נלמד גם מהמדרש המספר על ר' אלעזר שהלך להתפנות בבית הכסא ורומאי אחד גרשו ותפס את מקומו. ר' אלעזר סבר שאין זה הוגן ("לית דין על מגן") מאחר שהוא שילם על־כך. המדרש מספר שמיד יצא נחש וקטל את אותו רומאי (בראשית רבא י, ז [מהדורת תיאודור־אלבק עמ' 81]). ראוי לציין שגם הכניסה לבתי מרחץ ציבוריים הייתה כרוכה בתשלום (תוספתא מעשר שני א, ד [מהדורת ליברמן עמ' 243]; ירושלמי, ברכות פ"ב, ה"ב ב ע"ג, וראה: ליברמן א 26, ב, 715–716), וכפי שנראה להלן, מרבית בתי הכסא הציבוריים שנחשפו בארץ קשורים לבתי מרחץ ציבוריים ולמעשה הם מהווים יחידה אחת.

הלטרינות בארץ־ישראל

בארץ־ישראל נמצאו כמה לטרינות ציבוריות: בבית גוברין, אשקלון, בית שאן, ירושלים, קסריה וחר גרזיים. את מבנה הלטרינה ניתן למיין לשני סוגים: לטרינה ציבורית העומדת בפני עצמה, או לטרינה המהווה חלק ממכלול בית המרחץ. תוכנית הלטרינה דומה: מדובר במבנה רבוע, דמוי סטיו שלאורך קירות החדר הונחו מושבי בית הכסא ומתחתם הייתה תעלת ניקוז עמוקה אשר קיבלה את מימיה מבית המרחץ הסמוך לה (במקרה שהלטרינה נמצאת בבית מרחץ). דבר זה איפשר לנצל בשימוש משני את מי הרחצה שיצאו מבית המרחץ לצורך גריפת הצואה והשתן מבית הכסא, ולהעביר הלאה את מי השופכין אל מחוץ לתחום היישוב.

בית גוברין: הלטרינה השתמרה בחלקה, והיא נחתכת במצודה האומיית (כהן תשנ"ז, 70–73). מידותיו החלקיות של המבנה הן 8×5 מטרים. נראה כי מרכז החדר היה פתוח לכיפת השמים ועל הבסיס ניצבו עמודי פורטיקו, שתמכו את קירות החדר מסביב. לאורך קירות השירותים מצויה תעלת ניקוז ברוחב ממוצע של 60 ס"מ; גובה התעלות 2.5 מ'. מושבי השירותים לא שרדו, למעט חוליה אחת ששולבה ברצפה מאוחרת בשימוש משני. חוליית המושב הייתה עשויה אבן גיר קשה, אשר שני צדיה חתוכים כחצאי עיגול כך שבחיבור שתי חוליות נוצר מרווח של 20 ס"מ בקדמת המושב. כפינה הדרום־מערבית של מבנה השירותים נמצא אגן מים לשימושם של באי השירותים; ייתכן שאגן זה היה מקור המים לתעלות הרחיצה שעברו לרגלי המשתמשים ולא שרדו במקום.

אשקלון: מצפון לבית המרחץ ובצמוד לו נחשף חדר שירותים ובו אסלה וכיור שטיפה (ישראל תשס"א, 222).

קסריה: בחלקו הדרום־מערבי של בית המרחץ, סמוך לאזור הקר, נמצא מבנה שירותים קטן שנוקז בעודפי המים מהחדר הקר (פורת תשנ"ו, 40). ראוי לציין שלטרינה זו שימשה רק את באי בית המרחץ, ואין אליה גישה מהרחוב. אולם בקסריה אנו מוצאים לטרינה ציבורית שאינה קשורה לבית מרחץ, והגישה אליה היא ישירות מהדקומנוס (פטריק 1999, 87).

חר גרזיים: בצדו המזרחי של מתחם הכנסייה נמצא מבנה שירותים (מגן תשס"א,

בית שאן: בבית המרחץ המערבי נמצאו שתי לטרינות. האחת ממוקמת צפונית לפתח הראשי – הפרופלאון שהוביל מרחוב פלדיוס לבית המרחץ, והשנייה ממוקמת בחלקו הצפון-מערבי של בית המרחץ (בר נתן ומזור תשנ"ה, 126). ככל הנראה, הלטרינה הסמוכה לפרופלאון נועדה לשרת את העוברים והשבים, ואילו הלטרינה הפנימית נועדה לשרת רק את באי בית המרחץ. אפשרות נוספת היא שאחד מבתי הכסא שימש את הגברים, ואילו השני שימש את הנשים. כאשר לסוגיית ההפרדה בין המינים ראוי לציין שבתקופה הרומית נאסרה רחיצת נשים וגברים יחדיו (קארקופינו תשכ"ז, 200; על בתי מרחץ נפרדים ראה: נילסן 1993, II, 135–138).²

בחלקו הדרומי של בית המרחץ המזרחי נחשף מבנה שירותים גדול, וזהו הגדול והמרשים שבין מבני השירותים שנמצאו עד כה (איורים 1, 2). בצמוד לקירות הסטווים הותקנו אדני-שיש מאורכים שיצרו 57 מושבי אסלה. לבית כסא זה הוליכו שתי כניסות; הראשונה ממערב, מכיוון רחבת התיאטרון, והשנייה, עקיפה מצד בית המרחץ, מבלי לחשוף את האנשים המבקשים להשתמש בשירותים (מזור ובר-נתן תשנ"ט, 128). את בית הכסא חצו שתי תעלות מים זורמים: האחת שמתחת למושבים שימשה לגריפת הצואה, והשנייה הממוקמת לרגלי המשתמשים, נועדה לשטיפת הידיים. מעל מושבי בית הכסא היה לוח קיר שנשען על עמודים, ואילו מרכזו של בית הכסא היה פתוח. תכנון זה העניק למשתמשים הגנה מפני הגשמים בחורף ומקרני השמש בקיץ, וגם איפשר אוורור מתמיד של המקום.

ירושלים: בירושלים נמצאו לטרינות ציבוריות מדרום להר הבית באזור שזוהה לא מכבר על-ידי אילת מזר כמחנה הגליון העשירי (מזר תש"ס). למרגלות חלקו הדרומי של הכותל המערבי חשף בנימין מזר את שרידי בית מרחץ גדול מן התקופה הרומית ביזנטית. בשטח VII הממוקם מערבית לחלקו הדרומי של הכותל המערבי נחשפו שתי לטרינות. מן הלטרינות השתמרו רק התעלות, ללא המושבים ומבנה העל. הלטרינה הצפונית מוקמה בפינה הדרום-מזרחית של בית המרחץ מדרום לכניסה. גודלה של הלטרינה 7.7×6.7 מ' לערך, וניתן לשחזר בה כ-20 מושבים. הלטרינה מורכבת ממערך מלבני של ארבע תעלות, בשלב הראשון השתמשו בתעלה הירודיאנית לשם ניקוז. בשלב השני הוזרמו מי הלטרינה דרומה אל הלטרינה הדרומית הגדולה מן הלטרינה הצפונית (כ- 5×17 מ') וככל הנראה גם מאוחרת יותר. לטרינה זו אף היא בנויה ממערך מלבני של ארבע תעלות עמוקות ונוקזה באמצעות מספר תעלות דרומה ומזרחה. התעלה המערבית של הלטרינה משמשת בחלקו העליון של קיר חזית החנויות הבנויות באומנת קשת רובינסון כדופן מערבית (מזר תשכ"ט, לוח ט:1). לטרינה זו התאימה לכ-56 מושבים.

² אמנם במקורות חז"ל אנו מוצאים מקרים חריגים המעידים על כך שהייתה קיימת רחצה מעורבת (תוספתא סוטה ה, ט [מהדורת ליברמן עמ' 178–179]), אך מקרים יוצאים מן הכלל אלו אינם מעידים על הכלל. אולם באשר לבית הכסא אין שום עדות לעירוב בין גברים לנשים, וההתייחסות של חז"ל היא לאיסור עשיית צרכים בפרהסייה בפני בני אותו המין עצמו. אם אכן היה מקובל שימוש משותף בפרהסייה לגברים ונשים, הדעת נותנת שהיינו מוצאים לכך הד בדבריהם.

איור 1: הלטרנה בבית המרחץ המזרחי בבית שאן.

איור 2: מושבי הלטרנה העשויים מעמודי שיש בשימוש משני.

מושבים מן הלטרנינות לא נמצאו באתרן, אולם אבני ריצוף ללטרנינות ובהן תעלות חצובות למים נקיים שזרמו למרגלות המושבים נמצאו בשימוש חוזר בבניין האומיי IV, למעשה מושבי תיאטרון שבשימוש משני שימשו לטרניה (רייך וביליג תשס"ב).

הזיקה בין בית הכסא לבית המרחץ

קיימים שני סוגי לטרנינות ציבוריות: לטרניה המהווה יחידה עצמאית ולטרניה שהיא חלק ממכלול בית המרחץ. גם במקרים שהלטרניה נמצאת במכלול בית המרחץ אנו מוצאים שהיא בנויה על פי רוב סמוך לפתח הכניסה כדי שתוכל לשרת את העוברים והשבים. לטרנינות הבנויות סמוך לפתח הכניסה של בית המרחץ מצויות בבתי מרחץ רבים ברחבי האימפריה הרומית (יגול 1992, 411–413), והן מתפקדות למעשה כלטרנינות עצמאיות לשירות הכלל. הן נבנו סמוך לבית המרחץ בשל זמינותם של מים זורמים הנמצאים ממילא בבית המרחץ. קיומן של לטרנינות ציבוריות עצמאיות מצריך הקמת מערכת נוספת של מים זורמים וכן מערכת שטיפה וניקוז. ומשום כך נבנו הלטרנינות במרבית בתי המרחץ סמוך לפתח הכניסה, כך שהן משרתות את העוברים והשבים ואת באי בית המרחץ גם יחד. לפי המקורות ההיסטוריים, בעיר רומא היו 144 לטרנינות ציבוריות שאינן קשורות לבית מרחץ (קונולי 1998, 133).

בית המרחץ ובית הכסא נחשבו למוסדות בריאות הקשורים זה לזה גם מבחינת שימושם, היינו, טיפוח ההיגיינה האישית. מי שהיה צריך לנקביו נפנה בבית הכסא ולא בבית המרחץ. יחד עם זאת, ההקפדה הייתה כנראה רק על צואה, ואילו תופעה של השתנה בבית המרחץ הייתה קיימת כנראה, והיו שהשתמשו שם בשתן אף לחפיפת הראש (תוספתא בבא מציעא י"א, לב [מהדורת ליברמן עמ' 127]; משנה עבודה זרה ג, ד, וראה: דבירי תשל"ה, 794–803).³

מציאותה של הלטרניה בסמוך לבית המרחץ עולה גם במקורות חז"ל ובכמה מקומות אנו מוצאים מעין צירוף לשון: "בתי כיסאות ובתי מרחצאות".⁴ הברייתא בתלמוד הבבלי מונה את בית המרחץ ובית הכסא בין הדברים היסודיים שחייבים להיות בעיר כדי שתלמיד חכם יהיה רשאי לדור בה (בבלי סנהדרין יז ע"ב), ואילו זאת הברייתא המקבילה בתלמוד הירושלמי מונה רק את בית המרחץ ואינה מציינת את בית הכסא. ספראי מוכיח מכאן שבתי כסא מסודרים היו נדירים למדי בארץ-ישראל ולא היו מצויים כבתי מרחצאות (ספראי תשנ"ה, 170–169). מן הממצא הארכיאולוגי נמצאנו למדים שבארץ היו הלטרנינות חלק בלתי נפרד מבית המרחץ ואפשר שזו הסיבה שבתלמוד הירושלמי מוזכר רק בית מרחץ.

³ על השימושים השונים של שתן בעת העתיקה, ראה: פרובס 1956, 83–84, 131–132; סינגר ואחרים 1956, 215, 355, 361, 368.

⁴ בירושלמי פסחים פ"ד, ה"ד לא ע"א, כתוב: "תני אפילו בבתי כנסיות ובתי מרחצאות", לעומת זאת הגירסה מהגניזה היא: "תני אף בתי כיסאות ובתי מרחצאות", ראה: גינצבורג תרס"ט, 115. במספר מקומות נוספים חל שיבוש הנובע מקריאה לא נכונה של הקיצור "ב"כ" — מ"בית הכסא" ל"בית כנסת", ו"ב"מ" — "מבית מרחץ" — לבית מדרש", כגון ירושלמי שביעית פ"ח, ה"ה לח ע"א, וראה: מרגליות תשכ"ז, כז–כט.

בית כסא פרטי

בתי כסא בתוך בתים פרטיים היו כאמור נחלתם הבלעדית של אנשים אמידים, שכן בנייתם ותפעולם היו יקרים. בתלמוד מובא בית הכסא כסמל למעמד חברתי גבוה: "איזה עשיר?... ר' יוסי אומר כל שיש לו בית כסא סמוך לשולחנו" (בבלי שבת כה ע"ב). קיומו של בית כסא פרטי נחשב לברכה נכספת, כדרשתו של ר' יוחנן: "ברוך אתה בעיר" (דברים כח ג) — שיהא בית הכסא סמוך לשולחנך" (בבלי בבא מציעא קז ע"א). רבי יהודה בר עלעאי העיד על עצמו: "עשרים וארבעה בית הכסא יש לי מן ביתי עד בית המדרש וכל שעה ושעה אני נכנס לכל אחד ואחד" (בבלי ברכות נה ע"א; בבלי נדרים סט ע"ב).⁵ בשם רבי יהודה בר אלעאי נאמרו כמה מאמרים הקשורים למפעלים סניטריים (תוספתא שבת פ"ג, ה"ג [מהדורת ליברמן עמ' 12]; תוספתא ערובין פ"ט ה"כ [מהדורת ליברמן עמ' 126]). ידועה המחלוקת שפתח בה רבי יהודה בר אלעאי 'ראש המדברים בכל מקום': "דיתבי רבי יהודה ורבי יוסי ורבי שמעון, ויתבי יהודה בן גרים גבייהו. פתח רבי יהודה ואמר: כמה נאים מעשיהם של אומה זו: תקנו שווקים, תקנו גשרים, תקנו מרחצאות. רבי יוסי שתק. נענה רבי שמעון בר יוחאי ואמר: כל מה שתקנו לא תקנו אלא לצורך עצמן, תקנו גשרים — להושיב בהן זונות, מרחצאות — לעדן בהן עצמן, גשרים — ליטול מהן מכס..." (בבלי שבת לג ע"ב).

בתי כסא פרטיים נתגלו בעיקר בבתים של אנשים עשירים או בבתי אחוזה. בבית המידות באקרופוליס שבציפורי המתוארך למאה השלישית לספ"ג נתגלה מבנה בית כסא מפואר. המתקן היה בחדר דמוי טרפז המרוצף פסיפס לבן. לאורך קירות החדר, במזרח ובצפון, עברה תעלת מים שראשיתה בחדר הרחצה שמצוי ממערב לבית הכסא. התעלה הייתה בגובה 50 ס"מ מעל מפלס הרצפה ועל דפנותיה הונחו כנראה לוחות אבן בעלי חורים ששימשו מושבים. המים שזרמו בתעלה הדיחו את הלכלוך שמתחת למושבים. במרכז החדר ישנה כתובת יוונית בת מילה אחת — "בריאות" (מאיירס ואחרים תשמ"ט, 89). וויס העלה לא מכבר את ההשערה שבית מידות זה בציפורי היה ביתו של רבי יהודה הנשיא (וויס תשס"א).

בתי כסא פרטיים עם מערכת שטיפה הם דבר נדיר, אולם גם בית כסא ללא מערכת שטיפה אינו חוזן נפרץ וכמעט שאינו מצוי בבתים מהתקופה הרומית ביזנטית. האנשים היו משתמשים בבתי כסא ציבוריים או בכלים מיוחדים לצורך זה.

בית כסא באזור הכפרי

ידועה התקנה בדבר המוסדות החיוניים שצריכים להיות בעיר, ובהם נמנו בכפיפה אחת מתקנים ונושאי משרות מקצועיות הקשורים לבריאות הציבור: "כל עיר שאין בה עשרה דברים הללו אין תלמיד חכם רשאי לדור בתוכה ... ובית המרחץ ובית הכסא,

⁵ בבלי, ברכות נה ע"א; בבלי, נדרים סט ע"ב. מדובר ברבי יהודה בר אלעאי, ולא ברבי יהודה הנשיא כפי שסובר ה' קוק, וראה: קוק תשכ"ט, עמ' 676–772, וראה גם: דבורצקי 2000, 232–236.

רופא ואומן... (בבלי סנהדרין יז ע"ב; ירושלמי קדושין ה, י"ב סו ע"ד). המונח "עיר" במקורות חז"ל אינו מכוון לפוליס אלא ל"עיר היהודית", שבניגוד לפוליס נשאה אופי חקלאי והייתה דלה ממנה במשאביה ובמספר תושביה. היקף השירותים ורמתם בעיר היהודית היה מצומצם יותר, ולמרות זאת ביקשו חכמים לקבוע תקן בסיסי לקיומה של חברה מתוקנת (ספראי תשנ"ה, 50–53); יתכן שהדברים נעשו בהשפעת אמות המידה שהיו מקובלות בחברה הרומית, שהייתה מודל למודרניזציה של תקופתם. קשה לקבוע אם אכן התקיימו בפועל בכל עיר כל המוסדות הללו, אך ללא ספק מאמר זה משקף את המודל האידיאלי שלדעת חכמים היה צריך לשאוף אליו. חשיבותם של מוסדות אלו – בית המרחץ ובית הכסא – באה לידי ביטוי במסורת המיוחסת להלל הזקן: "וכל מעשיך יהו לשם שמים כהלל כשהיה יוצא למקום היו אומרים לו להיכן אתה הולך הלל? לעשות מצוה אני הולך. מה מצוה הלל? לבית הכסא אני הולך. וכי מצוה היא זו? אמר להן הן, בשביל שלא יתקלקל הגוף. איכן אתה הולך הלל? לעשות מצוה אני הולך. מה מצוה הלל? לבית המרחץ אני הולך. וכי מצוה היא זו? אמר להן הן, בשביל לנקות את הגוף..." (אד"נ נו"ב ל, לא [מהדורת שכטר עמ' 66]; ויקרא רבא לד, ג [מהדורת מרגליות עמ' תשעו]).⁶

כפי שציינו, הזיקה בין בית המרחץ לבית הכסא וכן לרופא אינה מקרית שכן את כל אלו אפשר היה למצוא בעיר יהודית מתוקנת. בתי המרחץ באזור הכפרי היו קטנים ופחות משוכללים מאלה שבערי הפוליס. בית הכסא ביישובים החקלאיים היה פשוט במבנהו ובתפעולו, למעשה מדובר במתקן המכונה בימינו "בור ספיגה", שלצורך הפעלתו לא נזקקו למערכת שטיפה וביוב.⁷ מאחר שלא מדובר במבנה פונקציונלי מיוחד, קשה מאוד לזהותו בחפירות. מתקן זה דומה למבנה שירותי השדה הקיים גם כיום במחנות הצבא או בכפרים הערביים בארץ-ישראל עד לפני כחמישים שנה. מדובר במבנה רבוע שבמרכזו בור שיקוע והאדם עושה בו את צרכיו בכריעה או על גבי אסלה. בהיעדר מקורות מים זורמים, נעשה הקינוח באמצעים מגוונים אחרים. גם הטיפול במשקעי הצואה ובריחם הרע היה שונה. דומה שחלק ניכר מהמקורות התלמודיים העוסקים בסוגיית בית הכסא מתייחסים למבנה השירותים הכפרי ולא רק לבית כסא עראי שבשדה⁸ או לבית הכסא הציבורי העירוני. בית הכסא היה ממוקם במקום צדדי ועל אדם שנכנס אליו⁹ היה לחלוץ תפיליו ולהניחם ב"חורין הסמוכין לבית הכסא". בשל החשש שמא יבואו עכברים ויכרסמו אותם, תקנו מאוחר יותר שיניח את התפילין

⁶ גישתו זו של הלל מנוגדת לגישתו של שמאי הגורס: "נעשה חובתנו עם הגוף הזה". וראה: ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, זרעים, ניו יורק תשט"ו, עמ' 56.

⁷ כנראה שזהו בית הכסא של הפרסים הנזכר בתלמוד (בבלי, ברכות כו ע"א), ראה הערוך, ערך בית כסא: "שעושין חפירות בקרקע עמוקות שיורדות הצואה לתוכן".

⁸ ואין הכרח לסברת רש"י: "וכל בתי כסאות שבגמרא על פני השדה הם, בלא חפירה", ראה: בבלי, ברכות כג ע"א, ד"ה: "בית כסא קבוע". ועל בתי הכסא בתקופתו של רש"י, ראה: מ' קטן, החיים בימי רש"י, ירושלים תשנ"ז, עמ' 34.

⁹ כך היה גם בת"מ. מבנה השירותים היה ממוקם במפלס גבוה, ומתחתיו היה בור לאיסוף הצואה ולו פתח קטן הפונה לרחוב דרכו רוקנו אנשים שמלאכתם בכך את הכורות אחת לכמה חודשים, ראה: י' קאפח, הליכות תימן, ירושלים 1987, עמ' 189.

בחלונות הפונים לרשות הרבים. כאשר היה חשש שמא יטלו אותם עוברי דרכים, תיקנו שייכנס עמם לבית הכסא כאשר הם מכוסים בבגד או בכלי (בכלי ברכות כג ע"א). מלבד בית הכסא הציבורי ידוע על סוג נוסף של בית כסא המכונה "בית כסא עראי" (בכלי ברכות כג ע"א-ע"ב).

עשיית צרכים מחוץ לתחום היישוב

הצורך לשמור על היגיינה אישית והסכנה של מחלות הנגרמות מעשיית צרכים במקומות שבהם נמצאים בני אדם – גם בחיק הטבע – נזכרת כבר בתורה בקשר לדיני צבא ומלחמה (דברים כג יג-טו). במקורות חז"ל נזכרת הדרישה להקפיד בנושא זה גם כאשר הם נמצאים באזור חקלאי או באזור מלאכה שמחוץ לתחום המיושב. בין התקנות שייחסו ליהושע בן נון נמנית התקנה: "ונפנין לאחורי הגדר ואפילו בשדה מליאה בכרכום"¹⁰ כלומר, גם בשטח מישורי שבו מגדלים צמחים נמוכים ככרכום, ולכאורה ניתן לראות את שרידי צואתו של אדם ולהתרחק מהם, הקפידו שיהא אדם מפנה עצמו מאחורי הגדר המקיפה את השדה. גם בבית הבד היו הבדדים "יוצאים חוץ לפתח בית הבד, ופונים לאחורי הגדר" (משנה טהרות י, ב).

הרבה מהלכות בית הכסא כוונו לאנשים הפשוטים החיים בכפרים קטנים שאינם מפותחים, ואין בהם בתי כסא קבועים ומשום כך אמרו חכמים בלשון תמיהה: "אדם קובע מקום לבית הכסא?" (בכלי שבת פא ע"ב). חלק ניכר מעותותיו של האדם הוא בשטח פתוח: בדרך או בשדה, ועשה את צרכיו על פני האדמה. בהקשר לכך נאמר ש"אסור לפנות בשדה ניר בשבת", בשל איסורי שבת העלולים להתרחש אגב נטילת רגבי אדמה לצורך הקינוח (בכלי שבת פא ע"ב). לעומת זאת, מותר ביום טוב להכין בית כסא ארעי בעזרת "אבנים של בית הכסא" (בכלי ביצה לב ע"ב).

ב. האיסיים וכת קומראן

מבחינה כרונולוגית שייכים כתבי כת קומראן למאות ב' לפסה"נ – א' לספה"נ, כך שאינם נוגעים כמעט לתקופה שבה אנו עוסקים. ואולם, התנהגותם של אנשי הכת תסייע לנו להבין את הרקע להלכות בית הכסא המופיעות בספרות חז"ל. במגילת המקדש שתוארכה על-ידי ידן למחצית השנייה של המאה הב' לפסה"נ (ידן תשל"ז, א, 295-298) יש תקנות הנוגעות לקדושתה של ירושלים; אחת מהן ממקמת את הי"ד במרחק של שלושת אלפים אמה מהמקדש:

13. ועשיתה להמה מקום יד חוץ מן העיר אשר יהיו יוצאים שמה

¹⁰ בכלי, בבא קמא פא ע"א. הכרכום (*Crocus sativus*) הוא צמח גיאופיט שליקטו את צלקות פרחיו לצורך הפקת צבע כתום. תהליך זה ארך ימים ספורים בלבד ולמעשה רוב השנה לא התרחשה בשדה פעילות חקלאית, ולמרות זאת הקפידו להיפנות מאחורי הגדר.

14. לחוץ לצפון המערב לעיר בתים ומקורים ובורות בתוכמה
 15. אשר תהיה הצואה יורדת אל תוכמה ולא תהיה נראה לכול רחוק
 16. מן העיר שלושת אלפים אמה¹¹

הדרישה העולה ממגילת המקדש היא שהשירותים יהיו מחוץ לעיר במרחק שלושת אלפים אמות, ובמבנה סגור שאינו נראה לאחרים (והשווה משנה תמיד א, א וראה להלן חלק ג). הדרישה של מגילת המקדש היא שעשיית הצרכים צריכה להיעשות ביחידות ולא בפומבי בניגוד ללטינה הציבורית ולנוהג בעולם הרומי. לדרישה הראשונה, דהיינו, מיקום השירותים מחוץ לעיר, אין כל סימוכין בהלכות חז"ל. אולם, כפי שנראה בהמשך, הגישה האוסרת על עשיית צרכים בפרהסיה מופיעה גם אצל חז"ל.

בתארו את האיסיים כותב יוסף בן מתתיהו (מלחמת ב 147–149 [תרגום חגי, עמ' 109]):

...והם נמנעים ממלאכה ביום השבת בחומרא יתירה יותר משאר היהודים. לא זו בלבד שהם מכינים מזונם יום קודם לשבת כדי שלא להבעיר אש ביום הזה, אלא אף חוששים לטלטל כל כלי, ואף לצאת. בשאר הימים הם חופרים חפירה בעומק רגל ב"יתד" שלהם, דומה לו במקצת האת הקטנה שהם נותנים לחבר חדש, הם מתעטפים סביב באיצטלתם כדי שלא לבייש את קרני ה'. ועושים שם צרכיהם. ואחר כך הם חוזרים ושופכים את העפר שנחפר לתוך החפירה, והם מחפשים להם מקומות נידחים לצורך זה, ואף על פי שעשיית צרכים ממנהגו של עולם, נוהגים הם לטבול אחר כך כאילו נטמאו.

כדומה לאמור במגילת המקדש נהגו האיסיים לעשות את צרכיהם מחוץ ליישוב ולכסות את עצמם בכגד כדי שלא להיראות.¹² בדברי יוסף בן מתתיהו אפשר למצוא הסבר לסיבת ההרחקה של בית הצואה: הצואה מטמאת ולכן הם נהגו לרחוץ את בשרם כנראה על-ידי טבילה במקווה, לאחר עשיית הצרכים. יוסף בן מתתיהו מציין שבשבת הם נמנעו מלטלטל את ה"יתד" (יתד) כך שהיה עליהם להרגיל עצמם להתאפק ולשלוט בגופם באופן שנמנעו מלעשות את צרכיהם בשבת.¹³ הערתו האחרונה של יוסף בן מתתיהו: "ואף על פי שעשיית צרכים ממנהגו של עולם, נוהגים הם לטבול אחר כך כאילו נטמאו",

¹¹ ידין, תשל"ז, ב, 140–141. במגילת בני האור ובני החושך (VII 6–7) מוזכר מרחק של אלפיים אמות. על ההבדלים ביניהם ראה: ידין שם, א, עמ' 231–233; שיפמן תשנ"ג, 231–233.
¹² אין אנו נכנסים לשאלה האם אנשי כת קומראן הם האיסיים המתוארים אצל יוסף בן מתתיהו או לא. דיון על כך העוסק במקורות שציטטנו, ראה: ידין תשל"ז, א, 233–235; באומגרטן 1996: מגנס 1998, 65–70.

¹³ ראוי לציין שחז"ל חלקו על שתי נקודות אלו, הם סברו שצואה לא מטמאת ושאסור להתאפק מעשיית הצרכים; אדרבה, חובה על האדם להכין עצמו לפני התפילה כדי שגופו יהיה נקי, ובין היתר עליו לעשות את צרכיו לפני התפילה, ראה: תוספתא ברכות ה, יח (מהדורת ליברמן עמ' 10) וירושלמי פסחים פ"ז, ה"א, לה ע"ב: "אמר רבי יוסה וכי צואה טומאה והלא אינה אלא נקיות".

חשובה מאוד שכן ניתן ללמוד ממנה שבסוף ימי הבית השני, לפחות בעיני חלק מהכוהנים שהיא עצמו נמנה עמם, עשיית הצרכים נחשבה לפעולה טבעית ולא מטמאת. מהמשנה עולה שהכוהנים המשרתים במקדש היו צריכים לטבול לאחר עשיית הצרכים: "זה הכלל היה במקדש כל המיסך את רגליו טעון טבילה וכל המטיל מים טעון קדוש ידים ורגלים" (משנה יומא ג, ב, והשווה משנה מידות א, א). מהמשנה משמע שהלכה זו הייתה קיימת רק בבית המקדש, אלא שלפי עדותו של יוסף בן-מתתיהו האיסיים הקפידו על כך גם בחיי היום-יום מחוץ למקדש.¹⁴ במקום אחר מציין יוסף בן מתתיהו אגב תיאור חומות ירושלים את "בית צוא" (βηθωῶ) הסמוך לשער האיסיים (מלחמת ה' 145 [תרגום חגי, עמ' 242]). יהוסף שווארץ ובעקבותיו רוב החוקרים סברו שמדובר ב"בית צואה", כלומר, בבית כסא ציבורי (שווארץ תר"ס, 233–235). ידין קשר בין בית צואה ובין שער האיסיים והציע למקמם בצד המערבי של העיר, מחוץ לחומה המערבית. הוא גרס שבית כסא זה שימש את האיסיים אשר שכנו ברובע זה (ידין תשל"ז, א, 233–235). חוקרים אחרים סבורים ששער האיסיים וכמוהו בית הצואה היו ממוקמים בדרום מזרח ירושלים, בחלקה התחתון של העיר העליונה בקצה ה'גיאי' (עמק עושי הגבינה של ימי בית שני). היה זה בית כסא ציבורי ששימש את תושבי הבירה ואת עולי הרגל שבאו לעשות בה את החג (הראל תשמ"ז, 311).

ג. בין ישראל לנוכרים

למרות ההתלהבות הרבה שבה התקבל בית המרחץ (רייך תשמ"ט; אליאב תשנ"ה), דחו חכמי התקופה לגמרי את הלטרניה הציבורית במתכונתה הרומית. כפי שראינו, בית הכסא הציבורי בערי הפוליס היה ציבורי במלוא מובן המילה: עשיית הצרכים נעשתה בפרהסיה והמבנה הפונקציונלי של ישיבה בהיקף החדר הותאם למקום שבו נערכו מפגשים חברתיים ושבו דנים בעניינים שונים. קארקופינו מציין שברומא "אנשים נפגשו שם, שוחחו והחליפו ביניהם הזמנות לארוחות בלי כל מבוכה" (קארקופינו תשכ"ז, 39). הד לכך אפשר למצוא בדברי הדרשן: "אם נותן הקב"ה חכמה לטיפשין והיו יושבין והוגין בה בבתי כסאות ובבתי מרחצאות, אלא נתן חכמה לחכמים שיהיו הוגין בה בבתי כנסיות ובבתי מדרשות" (קהלת זוטא א, ז [מהדורת בובר עמ' 144]). מדרש זה מקבל משנה תוקף על רקע ציור הקיר מבית הכסא בפומפי, שהתגלה כמעט בשלמותו, בו נראה אדם העושה צרכיו כשהוא כורע מעל מזבח ומעליו האלה פורטונה (איור 3). כפי שהעיר אליאב, בעולם הנכרי, גם עשיית צרכים היא עניין דתי (אליאב תשס"ד, 174). חז"ל אם כן, מציינים בלעג את הפער העמוק בין העולם הדתי של הנכרי המגולם בבית הכסא ובין העולם הדתי היהודי המגולם בבית המדרש.

¹⁴ לדעת באומגרטרן האיסיים נהגו בכל אורח היומיום הפרטיים באותה רמת קדושה של כהנים המשרתים במקדש, והדבר בא לידי ביטוי באוכל, בעשיית הצרכים והטבילה לשאחריה, הם אף נהגו ללכת בלבוש מיוחד כמו זה של הכהנים במקדש, ראה: באומגרטרן 1996, 17 הערה 17.

איור 3: אדם העושה צרכיו כשהוא כורע מעל מזבח ומעליו האלה פורטונה בבית הכסא בפומפיי.

מרבית מקורות חז"ל העוסקים במתקן בית הכסא עוסקים בו מן הפן ההלכתי, אך הלכות אלו מובנות הרבה יותר כאשר אנו מבינים את המציאות שבתוכן נאמרו. ההתנגדות העיקרית של חכמים כפי שבאה לידי ביטוי בהלכות השונות היא לפומביות שבלטרינה, ובמיוחד לעשיית הצרכים בפרהסיה, גם אם מדובר בפני אותו מין. חז"ל הביעו הסתייגויות רבות מעשיית צרכים בפרהסיה, ודבריהם כווננו בעיקרם ליהודים שחיו בערים המעורבות: "נכרי נפנה לדרך וישראל נפנה לצדדין" (בבלי סנהדרין קצ ע"א). רבות מהלכות בית הכסא נועדו להגביר את תודעת הצניעות. במסכת ברכות מובאים סדרה של הנהגות ומאמרים בעניין זה. כך, למשל, נקבע להלכה "שאינן נפרעין מעומד אלא מיושב...אמר רבי תנחום בר חניאלי: כל הצנוע בבית הכסא נצול משלושה דברים: מן הנחשים, ומן העקרבים ומן המזיקין". בנוגע לזה מסופר בתלמוד על בית כסא ציבורי שהיה בטבריה; כאשר היו נכנסים בו יותר משני אנשים, ואפילו ביום, היו ניזוקים משדים (שדרכם לבוא בדרך כלל בלילה), לעומת זאת, אם היו נכנסים אליו אחד אחד לא היו ניזוקים. ועוד נאמר: "אין קורין צנוע, אלא למי שצנוע בבית הכסא" ולכן חייב אדם לנהוג בעצמו צניעות בשעת עשיית הצרכים בלילה, כמו ביום (בבלי ברכות י ע"א-ע"ב, והשווה אד"נ נו"א מ, יג [מהדורת שכתר עמ' 128]). על רקע מקורות חז"ל ניתן להבין את פשרו של ציור קיר מבית הכסא בפומפיי, אותו הזכרנו לעיל, בו מתואר אדם העושה את צרכיו בין שני נחשים. לצדו עומדת האלה פורטונה (אלת המזל), ומעליו הכתובת: *cacator cave malum* (שתרגומה: הנפנה, הישמר מרשע). בעולם האמונות הקדום עשיית הצרכים הייתה חשופה לכל מיני מרעין בישין ולכן הזדקקו (היהודים והנכרים) להגנה מפני כוחות עליונים. דומה שהלטריונות הציבוריות היו בעיקר במקומות שבהם היה ריכוז של אוכלוסייה נוכרית. לעומת בתי הכסא שהיו באזור היישוב היהודי היו כנראה שונים במראיהם.

מכל מקום, היהודים בניגוד לנוכרים לא דיברו דברי תורה בתוך בית הכסא ובית המרחץ (משנה עבודה זרה ג, ד) ואף לא בירכו זה את זה לשלום שהרי 'שלום' הוא אחד מכינויי הקב"ה. בבית הכסא אף הקפידו יותר שלא לעשות כן "אע"פ שאין צוואה" (בבלי ברכות י ע"א-ע"ב), כלומר, גם בבית כסא ציבורי שהמים שוטפים ומנקזים את הלכלוך.

על ההבדל הכולט בין מבנה הלטרנה בעולם הרומי לבין בית הכסא שהיה בשימוש אצל היהודים ניתן ללמוד מתיאור בית הכסא הציבורי שהיה במתחם הר המקדש בירושלים: "בית כסא של כבוד, וזה כבודו: מצאו נעול ידע שיש שם אדם, פתוח יודע שאין שם אדם" (משנה תמיד א, א), כלומר, מדובר בתא בודד ולא במספר מושבים ללא הפרדה ביניהם כמו בלטרנה הרומית.

התנגדות חז"ל לעשיית הצרכים בפרהסיה אינה רק משום חוסר הצניעות, שהרי לא אסרו חז"ל את הרחיצה בבית המרחץ הציבורי שם היו עירומים לחלוטין.¹⁵ הסיבה לכך היא שחכמים אימצו את הנורמה ההלכתית שהייתה קיימת במקדש: "וזה כבודו: מצאו נעול ידע שיש שם אדם, פתוח יודע שאין שם אדם". כפי שראינו לעיל, האיסיים ואנשי כת קומראן אימצו נורמה התנהגותית זו גם בחייהם הפרטיים. חז"ל אימצו חלק מנורמת התנהגות זו — עשיית צרכים ביחידות, אך לא דרשו טבילה לאחר עשיית הצרכים כפי שהיה נהוג אצל האיסיים ובמקדש.¹⁶

נשאלת השאלה האם הציבור נשמע להלכות אלו ולא פקד את הלטרנות הציבוריות? הדעת נותנת שבכפרי היהודים לא נבנו לטרניות ציבוריות, בעוד בערי הפוליס, כמו טבריה (בבלי ברכות י ע"א), קסריה או בית שאן ואחרות. סביר להניח שהציבור היהודי כן השתמש בלטרניות, בייחוד באלו הנמצאות במתחמים של בתי המרחץ, שאותם פקד ללא ספק הציבור היהודי. אפשר שזו הסיבה לכך שבספרות חז"ל מופיע השימוש באמצעים מגיים של שדים ומזיקים, שהיה בהם כדי להרתיע את הציבור מללכת ללטרניות אלו.

ד. הכלים והחומרים ששימשו בבית הכסא

חומרי הקינוח

בספר החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ-ישראל נכתב: "אנשי מזרח אין מקנחין במים, ובני ארץ-ישראל מקנחין, מן הדא: דור טהור בעיניו ומצואתו לא רוחץ (משלי

¹⁵ בספרות חז"ל אנו מוצאים את הדרישה לצנעת הגוף בעת עיסוק בעניני קדושה, כגון תפילה, או לימוד תורה (כגון: תוספתא ברכות ב, כ [מהדורת ליברמן, עמ' 10], ועוד רבים), אולם בדרך כלל אין הסתייגות מגוף האדם. וראה: אורבך תשמ"ו, 220-196; אליאב תשנ"ה, 17 ובמיוחד הערה 72.

¹⁶ גם אצל חז"ל אנו מוצאים אימוץ נורמות התנהגותיות מסוימות שהיו קיימות במקדש, כגון אכילת חולין בטהרה, וראה: אלון תשל"ז ורגב 2000.

ל, יב"י).¹⁷ ואכן בתלמוד הבבלי מופיע שבניי בכל היו מקנחים בסיד, בחרסית או בצרורות אבנים (בבלי ברכות נה ע"א). מרגליות תולה את ההבדל בין בבלי לארץ-ישראל בהקפדתם היתרה של בני ארץ-ישראל בטהרת הגוף, דבר הבא לידי ביטוי גם בחילוק הבא: "אנשי מזרח אין רוחצין לא מקרי ולא מתשמיש המטה, שהן דורשין אנו בארץ טמאה, ובני ארץ-ישראל רוחצין מתשמיש המטה ומקרי אפילו ביום הכיפורים..." (מרגליות תרצ"ח, 108). כפי שראינו לעיל, בבית המקדש וכן אצל האיסיים היו נוהגים לטבול לאחר עשיית הצרכים. אפשר שזו הסיבה שבארץ-ישראל היו נוהגים לשתוף במים ולא לקנח בחומרים אחרים, שכן השטיפה במים קרובה לטבילה במקווה.¹⁸

אפשרות נוספת להבנת הנוהג הארץ-ישראלי היא השפעת הלטרניה הרומית. בלטרניה הרומית הייתה תעלת מים צרה שעברה לרגלי המשתמשים שמרבית החוקרים סבורים שהיא שימשה לשטיפת הספוגים (sponge stick) ששימשו לקינוח (קולסקי-אוסטרו 2004, 53). במקורות חז"ל אין אומנם עדויות לשימוש בספוגים, אך ייתכן שהפעולה "מקנחין במים", מלמדת שהדבר נעשה באמצעות ספוגים. יוצא מכאן שלמרות שדחו את השימוש בלטרניה הרומית חז"ל אימצו את דרך הקינוח הנהוגה בלטרניה הרומית היות שהייתה הגיינית יותר.

חכמי בבלי לא המליצו להשתמש בסיד ובחרסית כאמצעי קינוח מטעמי בריאות משום שהם חומרים פעילים וצורכים העלולים לגרום נזק לרקמת הגוף ולהופעת טחורים. מכל מקום, איזכורם של חומרים אלה בנוגע לבית הכסא מלמד שהם היו מצויים בו, וכנראה השתמשו בהם לצורך ייבוש הפסולת ולנטרול ריחה.¹⁹ כפי שמקובל עד היום בבתי כסא צבאיים הנמצאים בשדה. שימוש דומה בסיד היה בבורות ספיגה שנמצאו בבתי כסא פרטיים בעיר דוד שבירושלים מהמאה ה' לפנה"ס. בדיקת תכולת הבורות העלתה שרק 10 אחוז מהמשקעים היו שירי צואה וכל השאר היה חומר מסוים שהוסיפו להם. על-פי בדיקה כימית שנעשתה למשקעים הסיקו החוקרים שתושבי העיר בתקופה הישראלית הוסיפו סיד לבור הספיגה (ריינהרד וורנוק 1996, 21). המונח "צרוור (אבן) שקנח בו חבירו" מעיד שמדובר במקום מיוחד שהוקצה לצורך עשיית הצרכים. בחלק מבתי הכסא היו צרורות או "אבנים מקורזלות" קטנות, כלומר,

¹⁷ מרגליות תרצ"ח, 123. ש' ליברמן הודן בחילוק זה מפקפק אם מנהג בני ארץ-ישראל הוא בהשפעת ההלכה או המנהג המוסלמי או להיפך, ראה: 'תשלום תוספתא' (נספח למהדורת צוקרמנדל של התוספתא), עמ' 48 ובעיקר בהשלמות עמ' 65-66. לעומת זאת מ"י ומ' קיסטר הוכיחו שהמנהג המוסלמי לרחיצת רגליים לפני הכניסה למסגד הוא יהודי במקורו ולא להיפך. ראה: קיסטר תשל"ט, 236-243.

¹⁸ במקרים מסויימים כאשר הטומאה איננה חמורה מסתפקים בשטיפת הגוף או בשפיכת כמות מסויימת של מים על הגוף, ולא בטבילת כל הגוף במקווה. ראה: משנה, טהרות ד, יא. במקרה של אדם חולה, ראה: ירושלמי, ברכות ג, ה (ו ע"ג).

¹⁹ ריח בית הכסא נמנה בתלמוד הבבלי עם הנוקים החמורים שאפשר לתבוע את הרחקתם ולא מועילה בהם חזקה, ראה: בבלי, בבא בתרא כג ע"א, וכן מובאת סוגיית זיהום בורות מים בשל סמיכות לבור שופכין של בית הכסא, ראה: תשובות הגאונים שערי צדק, חלק ד', שער א', סימן טו.

אבנים מעוגלות ורכות.²⁰ עוד אמצעים אחרים לקינוח נזכרו בתלמוד, שחז"ל דנים אם הם מותרים בשימוש: חתיכות חרס, עשבים או "צרור שעלו בו עשבים" (בבלי שבת פא ע"ב–פב ע"א). דומה שהאיזכורים הללו מכוונים לבתי כסא ארעיים שהיו מחוץ ליישוב.

נראה שהקינוח בבית הכסא הכפרי נעשה בעיקרו בשטיפה, עם או בלי ספוג, באמצעות כלי מים קבוע שהיה בבית הכסא או בכלי מים נייד שהשתמש היה לוקח עמו לשם. מאחר שהקינוח נעשה ביד, קבעו חכמים להלכה שהדבר יעשה ביד שמאל משום כבוד התורה וכן מסיבות היגייניות: "ומפני מה אמרו: לא יקנח אדם עצמו בימין אלא בשמאל? רבי אליעזר אומר: מפני שמראין בה דברי תורה; רבי יהושע אומר: מפני שאוכל ושותה בה".²¹

גרף של רעי ועביט של מי רגלים

במקורות תנאיים ואמוראיים נזכרים כלים שונים, העשויים מחרס ומנחושת, ואשר שימשו מעין סירי לילה לצורך עשיית הצרכים בתוכם. כלים אלו שימשו לעשיית צרכים בבית, בדרך כלל בשעות החשיכה או לצורך חולים שלא יכלו לצאת לבית הכסא או ככלי שהונח מתחת למושב בית הכסא (אסלה) שהיה בבית.

כפי שראינו לעיל, בתי כסא פרטיים היו נדירים בבתי מגורים, ומרבית האוכלוסייה השתמשה מן הסתם בכלים אלו לעשיית הצרכים.²²

במקורות התנאיים נזכרו "בית הרעי" (משנה כלים יז, ב) או "גרף של רעי ושל מימי רגלים" (תוספתא ברכות ב, טז [מהדורת ליברמן עמ' 9]; תוספתא שבת ג, יב [מהדורת ליברמן עמ' 13]). מן המקור האחרון עולה שכלי אחד שימש הן לצואה והן למי רגלים. בתלמוד הירושלמי מצטטים את התוספתא שם נכתב: "תני גרף אחד של רעי ואחד של מים צריך להרחיק ממנו ארבע אמות" (ירושלמי ברכות ג, ה וע"ד), כלומר, שהיו שני כלים אך שניהם נקראים "גרף". לעומת זאת בתלמוד הבבלי גירסה שונה: "ת"ר גרף של רעי ועביט של מי רגלים אסור לקרות קריאת שמע כנגדן..." (בבלי ברכות כה ע"ב). קיימים שני הבדלים בין התוספתא לברייתא הנזכרת בתלמוד הבבלי: הברייתא בבבלי מזכירה שני כלים שונים: "גרף של רעי" ו"עביט של מי רגלים" ואת ההלכה שאסור לקרות קריאת שמע ליד כלים אלו. לעומת זה, לפי התוספתא מדובר בכלי אחד שניתן להתרחק ממנו ארבע אמות ולקרוא קריאת שמע. ראוי לציין שהוראת המילה "עביט" במקורות ארץ־ישראליים אינה כלי להטלת מי רגליים, אלא כלי גדול: "עביט של ענבים" (משנה בבא מציעא ה, ז; תוספתא דמאי ו,

²⁰ בבלי, שבת מג ע"א; ביצה לו ע"א; סוכה לו ע"ב, תוספות ד"ה: 'מקורזלות', בניגוד לרש"י שסבר שמדובר באבנים חדות, וכן ראה: פירוש הערוך, ערך 'מקורזלות'. וראה: דבורצקי תשנ"ה, 48.

²¹ אדר"נ מ יג, נו"א (מהדורת שכטר עמ' 128). ראוי לציין שהמונח "צואה" במקורות הוא לעתים כינוי כללי ללכלוך, למשל, במשנה מקוואות, ט, ד: "צואה שעל בשרו וצואה שתחת הצפורן".

²² על השימוש בסירי לילה בתקופת הרומית, ראה בהרחבה: למבטון 1997. על השימוש בסירי לילה בתקופת הברזל, ראה: הר 1997, 120; ווילקנסון 1982.

יא [מהדורת ליברמן עמ' 96]; תוספתא מעשרות ג, יג [מהדורת ליברמן עמ' 240] או ככר שעל גבי הגמל (תוספתא ערובין ב, א [מהדורת ליברמן עמ' 92]). הכלי "עביט" ששימש להטלת מי רגליים מופיע בתלמוד הבבלי או במדרשים מאוחרים (ילקוט שמעוני פרשת בראשית רמז כח). אפשר שמדובר בהבדל בין בבל לארץ-ישראל: בארץ-ישראל נקרא סיר הלילה "גרף" אשר שימש לצואה ולהטלת מי רגליים, ואילו בבבל היו שני כלים שונים, "גרף" ו"עביט".²³

החומר שממנו היה עשוי הגרף או העביט הוא נחושת או חרס, וייתכן שגם כאן היה הבדל בין ארץ-ישראל לבבל; ולהבדל זה השלכה הלכתית: לפי התוספתא בברכות שציטטנו לעיל, ניתן להתרחק מהגרף ארבע אמות או לתת מעט מים, ולקרוא קריאת שמע לידים. לעומת זאת לפי הברייתא בתלמוד הבבלי לא ניתן בשום מקרה להתפלל ליד הגרף או העביט. ליברמן מניח שהכלי הנזכר בתוספתא הוא של נחושת, לכן אם שוטפים אותו הוא אינו מסריח, ואז ניתן לקרוא לידו קריאת שמע. לעומת זאת הכלי הנזכר בתלמוד הבבלי הוא ככל הנראה של חרס, ששטיפה קלה במים אינה מעבירה את הריח שהוא סופג, ולכן אסור לקרוא לידו קריאת שמע.²⁴

אין בידינו עדויות היכן שפכו את התכולה של סירי הלילה, והאם הקפידו לא לשפוך את התכולה לרשות הרבים. ממספר מקורות עולה שברשות הרבים היו קיימים מפגעים תברואתיים שונים, כגון צואת בני אדם או בהמות וחיות שונות: "תני מרחיקין (לתפילה) מצואת אדם ארבע אמות ומצואת כלבים ארבע אמות... ר' ירמיה בשם ר' זעירה נבילה שנסרחה צריך להרחיק ממנה ארבע אמות" (ירושלמי, ברכות ג, ה נן ע"ד). סביר להניח שחלק מהצואה של בני אדם הנזכרת במקור זה מקורו בשפיכת סירי הלילה ברשות הרבים.

עדות מעניינת אנו מוצאים באחת הסטירות של יובנאליס (תחילת מאה ב' לסה"נ),

²³ בראנד מציין שהיו שני כלים שונים: "גרף של רעי" שימש לצואה ואילו "עביט של מי רגליים" שימש לשתן. הוא מסתמך רק על הברייתא בתלמוד הבבלי, ואינו עושה הבחנה בין מקורות ארץ-ישראליים למקורות בבליים, ראה: בראנד תשי"ג, צח-צט; שצז-שצט; גוטליב תשל"ט. אדן-ביובין מציין שני מקורות נוספים המזכירים כלי ששימש למי רגליים: א. "ויאמר האדם האשה וג' וד' הן שהקיש על קנקנן ומצאן קרודס שלמימי רגלים..." (בראשית רבה יט, יא — על-פי מהדורת הפקסמיליה, מדרש בראשית רבה, כתב-יד וואטיקן 60, הוצאת מקור, ירושלים תשל"ב). ב. "העצב נבזה נפוץ אם כלי אין חפץ בו ר' חמא בר חנינא אמר כקרוז של מי רגלים..." (פסיקתא דרב כהנא לפי גרסת ר"ש ג'מע, ובמהדורת מנדלבוים, עמ' ט וכן במהדורת באבער, עמ' קסג כתוב: "ככלי" והשווה ויקרא רבה י, ה). המילה "קרודס" או "כקרוז" היא המילה היוונית κρσσός שמשמעה הוא מין כד או בקבוק (לידל וסקוט 19, 1001). אדן-ביובין מזהה כלי זה עם הכלי "קררוזין בכפר חנניה" (בראשית רבה פו, ה [על-פי מהדורת הפאקסמיליה, מדרש בראשית רבה, כתב-יד וואטיקן 30, הוצאת מקור, ירושלים תשל"א]). הוא מזהה זאת עם הטיפוס כפר חנניה 5A ר-5B, ראה: אדן-ביובין תשמ"ט. אולם כלי זה הוא כלי אגירה בעל פתח צר, ולא מתאים לשמש סיר לילה. בשיחה בע"פ עם אדן-ביובין הוא הוסיף ואמר שאכן כלי זה שימש לאגירת נוזלים, ובין היתר לאגירת שתן, אך לא כסיר לילה. לגבי השימוש בשתן, ראה לעיל הערה 3.

²⁴ ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, א, ניו יורק תשט"ו, עמ' 24. לעומתו, מצטט בראנד רק את המקור בתלמוד הבבלי ולכן הוא מניח שכלים אלו עשויים חרס, ראה: בראנד, שם. ייתכן שבקומראן נתגלה כלי חרס לצורך עשיית צרכים. ראה: מגנס 1998.

בה נזכר מונולוג הנאמר על־ידי חברו של יובנאליס המונה את הסיבות להחלטתו לעזוב את העיר רומא. הוא מתאר את המפגעים התברואתיים של העיר, ובין היתר הוא אומר: "שא נא תפילה ראויה לחמלה ובקש כי לאלה די יהיה והותר לשפוך רק תכולת סיר הלילה" (יובנאליס, הסטירות, ג 275 [תרגום: בירנבאום, 89], וראה: ברונד 1996, 221–220).

שפיכת תכולת סיר הלילה על ראשו של אדם הינה פעולה מאוד לא נעימה ואף מבזה. פעולה זו מופיעה בכמה אגדות כפעולה שנועדה לבזות את היריב. זריקת סירי לילה על ראש היריב הייתה מעשה לא נדיר בעולם העתיק (הלוי תש"מ, 160). בחז"ל אנו מוצאים את האגדה בה מסופר על בתו של המן שזרקה את סיר הלילה על ראשו של אביה: "ויקרא לפניו ככה יעשה לאיש אשר המלך חפץ ביקרו. כי הוה נקיט ואזיל בשבילא דבי המן חזיתיה ברתיא דקיימא אאיגרא. סברה: האי דרכיב — אבוה, והאי דמסגי קמיה — מרדכי. שקלה עציצא דבית הכסא ושדיתיה ארישא דאבוה" (בבלי מגילה ט"ז ע"א. תרגום: כשהיה [המן] הולך בשביל של בית המן. ראתה בתו, שהיתה עומדת על הגג. סברה, שזה שרוכב — אביה, וזה שהולך לפניו — מרדכי. נטלה עציץ של בית הכסא וזרקתו על ראש אביה).

אסלה

כרגיל היה אדם עושה צרכיו בכריעה מעל הפתח שהיה בבית הכסא. במקומות מסוימים היה מתקן ישיבה, שעליו היה מתוח עור, ובמרכזו היה נקב (משנה כלים כב, י; תוספתא כלים בבא בתרא, א, יד [מהדורת צוקרמאנדל עמ' 591]; בבלי עירובין י ע"ב). מדברי התלמוד אפשר להסיק שמדובר במתקן שניתן לקפל, בדומה לכסא מתקפל, ומותר היה להעמידו בשבת ולהסירו בשעת הצורך (בבלי שבת קלח ע"א). פרשני ימי הביניים הסבירו שמדובר במתקן ישיבה מברזל, דמוי כסא. המושב היה בנוי משתי רצועות עור רחבות וביניהן חלל המשמש לעשיית הצרכים. מתחת לחלל זה היה מונח 'סיר לילה' שהוזכר לעיל. המתקן הזה היה מכוסה בעור הנקרא כיוונית "אסלא", ובשעת עשיית הצרכים הסירו אותו.²⁵

בשמים

כדי להפיג את הריח הרע שהיה בבית הכסא היו שהשתמשו במיני בשמים. להלכה קבע האמורא רב הונא: "בשמים של בית הכסא ושמן העשוי להעביר את הזוהמא — אין מברכין עליו" (בבלי ברכות נג ע"א).

²⁵ ר' חננאל לעירובין י ע"א; רש"י לשבת קלח ע"א, ד"ה ואסלא; הערוך, ערך אסלא; הרמב"ם למשנה כלים כב, י.

ה. ניצול תוצרי בית הכסא

בתקופה הקדומה נהגו בני האדם לנצל ניצול מרבי את החומרים שהשתמשו בהם. מחזור של פסולת מזון ותוצרי לוואי של תעשיות שונות חסך ממון רב ואף פתר בעיות סביבתיות שנגרמו מהצטברות אשפה ושפכים. גם תוצרי בית הכסא נוצלו לצרכים שונים; היו אנשים שאף התפרנסו מכך.

מי רגליים לניקוי

מי רגליים שימשו לצרכים מגוונים (דבירי תשל"ה) ובמיוחד שימשו כחומר מנקה: לצורך חפיפת הראש (תוספתא בבא מציעא יא לב [מהדורת ליברמן עמ' 127]) וכחומר כביסה חשוב (משנה שבת ט, ה; משנה נידה ט, ו). ברומא נהגו הכובסים להעמיד לפני חנותם מיכלים, ואנשים הטילו לתוכם את מימיהם. הכובסים נהנו מאספקת שוטפת של מי רגליים למלאכתם ואילו בני אדם יכולים היו להטיל את מימיהם בחינם, בניגוד לבתי הכסא הציבוריים אשר השימוש בהם היה תמורת תשלום. נוהג זה היה מעוגן בחוק והכובסים שילמו מס מסוים לשלטונות תמורת הזכות להשתמש בשתן (קארקופינו תשכ"ז, 39). "ייתכן מאוד שה"גסטריות" (או גצריות) הנזכרות במשנה "שישראל וגוים מטילין לתוכן" (משנה מכשירין ב, ג, וראה: בראנד תשי"ג, ג, פח-צב) — הם הכלים אשר שימשו לאיסוף השתן.

בורסקאות

במקורות חז"ל נזכר ה"מקמץ" — אדם שמלאכתו איסוף צואת כלבים לצורך תעשיית הבורסקאות. מלאכה מאוסה זו הייתה עשויה להוות עילה לגירושין (משנה כתובות ז, ז; תוספתא שם, ז, יא [מהדורת ליברמן עמ' 82]; בבלי שם עז ע"א), ואף פטרו את מי שעסק בה ממצוות העלייה לרגל למקדש (בבלי חגיגה ד ע"א). בתוספתא נזכר במפורש השימוש בצואת אדם לבורסקאות אגב הצורך להתרחק מהמקום בשל האיסור לקרוא קריאת שמע סמוך למקומות מטונפים: "ואין פורשין אלא משל אדם ומשל כלבים בזמן שנתן לתוכו עורות" (תוספתא ברכות ב, טז [מהדורת ליברמן עמ' 9]; ירושלמי שם פ"ג ה"ה, ו ע"ד; בבלי שם כה ע"א). גם בעת החדשה היו אנשים בארץ-ישראל שהתפרנסו מאיסוף צואה בסלים אותם העבירו לבורסקאים בלוד וברמלה (דלמן 1928–1942, 186).

חומר הסקה וזבל

ייתכן שלעתים השתמשו במשקעי הצואה לאחר ייבושם להסקת בית המרחץ הציבורי

שבסמוך לו; כך למשל היה מקובל בתימן.²⁶ באפר שנתר משריפת הגללים השתמשו לזיבול שדות ולהדברת מזיקי שדה (פליקס תש"ן, 83–85). האפר שימש בתימן גם כחומר ייבוש של הצואה הנוזלית שהצטברה בבתי הכסא שהיו בבתים. יחד עם זאת לא השתמשו בתימן וגם לא בארץ־ישראל בתקופת המשנה והתלמוד בצואת אדם עצמה לצורך זיבול השדות.²⁷

סיכום ומסקנות

בית הכסא ובית המרחץ נזכרים בכפיפה אחת במקורות התקופה ומופיעים בממצאים ארכיאולוגיים כמוסדות הקשורים לתחום בריאות הציבור וכמקומות בילוי חברתיים. הזיקה ההדוקה בין שני המוסדות ניכרת בעליל: בית הכסא היה צמוד לבית המרחץ וניצל את המים שהגיעו ממנו לצורך גריפת הצואה וניקוזה למערכת הביוב. כפי שציינו, רק מהתקופה הרומית אפשר למצוא בתי מרחץ ובתי כסא גדולים ומשופרים, כחלק ממפעלי הבנייה שאפיינו את השלטון הרומי, כגון: בניית אמות מים ורשת ביוב וניקוז מרכזית ומשוכללת. מן הבחינה הזאת התקופה הביזנטית מהווה המשך לתקופה הרומית. נראה שבתקופה הביזנטית מתרחבת תפוצת בתי הכסא הפרטיים, והם נעשים מתקן חיוני ומקובל יותר, אם כי מדובר בדרך־כלל במתקן פשוט: חדר עם פתח ומתחתיו כלי איסוף או בור ספיגה.

ניתוח המקורות היהודיים מוכיח שחז"ל ראו בבית הכסא מתקן חיוני מאוד. לחז"ל היה קל מאוד לאמץ את תרבות הבריאות הקלאסית על־ידי סילוק הסממנים שאינם מתיישבים עם רוח ההלכה היהודית. תהליך קבלת מתקן בית הכסא ו'הכשרתו' היה דומה לאופן שבו התקבל גם מתקן בית המרחץ ביישוב היהודי. דומה שבתי הכסא שבעיר היהודית היו מבנים פונקציונליים וצנועים שמטרתם הייתה השמירה על היגיינה אישית ללא כל הפאר והשכלול שאפיין את בתי הכסא שבערי הפוליס. חז"ל עסקו רבות גם בהלכות בית הכסא וייחדו בהן מקום רב למנהג המגונה של עשיית צרכים בפרהסיה שהיה מקובל בעולם הרומי.

²⁶ על־פי אינפורמטים רבים יוצאי תימן, וכן ראה: סדן תשנ"ח, 204.
²⁷ פליקס תש"ן, 86. לעומת זאת, בכדיקה שנערכה במשקעי צואה מבית כסא מהמאה הח' לפנה"ס שנמצא בעיר דוד נמצאו תולעים וטפילים אחרים המתקיימים במערכת העיכול. החוקרים מעלים את ההשערה שהימצאותם קשורה אולי לנוהג להשקות את השדות במי שופכין, ראה: ריינהרד וורנוק 1996, 20–23; זיאס תשנ"ז, 54.

ביבליוגרפיה

- אדן-ביוביץ תשמ"ט:
 אדן-ביוביץ, ד', תשמ"ט, "מחקרים בארכיאולוגיה תלמודית – קרוזין", סידרא, ה, עמ' 16–5.
- אורבך תשמ"ו:
 אורבך, א"א, תשמ"ו, פרקי אמונות ודעות, ירושלים.
 אליאב תשנ"ה:
 אליאב, י"צ, תשנ"ה, "האם הסתייגו היהודים מבית המרחץ הציבורי בראשית הופעתו?", קתדרה, 75, עמ' 3–35.
 אליאב תשס"ד:
 אליאב, י"צ, תשס"ד, "על עבודה זרה בבית מרחץ הרומי – שתי הערות", קתדרה, 110, עמ' 173–180.
 באומגרטן 1996:
 Baumgarten, A.I., 1996, "The Temple Scroll, Toilet Practices, and the Essenes", *Jewish History*, 10, pp. 7–20.
- בראנד תשי"ג:
 בראנד, י', תשי"ג, כלי החרס בספרות התלמוד, ירושלים.
 ברונד 1996:
 Braund, S.M. (ed.), 1996, *Juvenal: Satires*, I, Cambridge.
- בר-נתן נמזור תשנ"ה:
 בר-נתן, ר', ומזור ג', תשנ"ה, "סקיתופוליס – בירת הפרובינקיה פאלסטינה השנייה", קדמוניות, 107–108, עמ' 117–137.
 גוטליב תשל"ט:
 גוטליב, י', תשל"ט, "עבוט – עביט – נעבצן", בר-אילן – ספר השנה, טז–יז, עמ' 166–170.
 גינצבורג תרס"ט:
 גינצבורג, ל"י, תרס"ט, שרידי ירושלמי, ניו יורק.
- דבורז'צקי תשנ"ה:
 דבורז'צקי, א', תשנ"ה, "למהות שימושם של 'חלוקי אבנים' במרחצאות המרפא בארץ-ישראל בעת העתיקה", קורות, יא, עמ' 43–52.
 דבורז'צקי תשנ"ט:
 דבורז'צקי, א', תשנ"ט, "בריאות הציבור בירושלים בימי בית שני", בתוך: א' לב, ז' עמר וי' שוורץ (עורכים), הרפואה בירושלים לדורותיה, תל-אביב, עמ' 7–31.
 דבורז'צקי תשנ"ט:
 דבורז'צקי, א', תשנ"ט, "זיהום אויר ובריאות הציבור בימי בית שני, המשנה והתלמוד", מכמנים, 13, עמ' 46–58.
 דבורז'צקי 2000:
 דבורז'צקי, א', 2000, "מחלותיו של רבי יהודה הנשיא לאור הרפואה המודרנית", הרפואה, 139, ה'–ר', עמ' 232–236.

דברי תשל"ה:

דברי, י', תשל"ה, "המונח מי רגלים", קורות, ו, עמ' 794–803.

דלמן 1942–1928:

Dalman, D., 1928–1942, *Arbeit und Sitte in Palastina*, V, Gutersloh.

הופקינס 1999:

Hopkins, A., 1999, *A World Full of Gods: The Strange Triumph of Christianity*, New York.

הלוי תש"מ:

הלוי, א"א, תש"מ, ערכי האגדה וההלכה לאור מקורות יוניים ולאטיניים, ב, תל-אביב.

הר 1997:

Herr, L.G., 1997, "The Iron Age II Period: Emerging Nations", *BA*, 60 (3), pp. 114–183.

הראל תשמ"ז:

הראל, מ', תשמ"ז, "המים לטהרה, להיגינה ולפולחן בבית המקדש בירושלים", ארץ-ישראל, יט, עמ' 310–313.

ווילקנסון 1982:

Wilkinson, T.J., 1982, "The Definition of Ancient Manured Zones by Means of Extensive Shred-Sampling Techniques", *Journal of Field Archaeology*, 9, pp. 313–322.

וויס תשס"א:

וויס, ז', תשס"א, "בין פגניזם ליהדות: לזיהוים של תושבי בית דיוניסוס בציפורי הרומית", קתדרה, 99, עמ' 7–26.

זיאס תשנ"ז:

זיאס, ג', תשנ"ז, "מחלות ודרכי ריפוי בארץ-ישראל הקדומה לאור המחקר הפאליאולוגי", פאתולוגי, קדמוניות, 113, עמ' 54–59.

חפמן 1992:

Chapman, R., 1992, "A Stone Toilet Seat Found in Jerusalem in 1925", *PEQ*, 124, pp. 4–8.

יגול 1992:

Yegül, F., 1992, *Bath and Bathing in Classical Antiquity*, New York.

ידין תשל"ז:

ידין, י', תשל"ז, מגילת המקדש, א-ג, ירושלים.

ישראל תשס"א:

ישראל, י', תשס"א, "אשקלון – אחוזת המיל השלישית", א' ששון, ז' ספראי ונ' שגיב (עורכים), אשקלון – עיר לחוף ימים, תל-אביב, עמ' 213–226.

כהן תשנ"ז:

כהן, מ', תשנ"ז, בית המרחץ הרומי בבית גוברין/אליוטירופוליס, עבודה לשם קבלת התואר מוסמך של אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ז.

לידט סקוט 1996:

Liddell, H.G. & Scott, R., *Greek-English Lexicon*, New York.

למבטון 1997:

Lambton, L., 1997, *Temples of Convenience and Chambers of Delight*, London.

לזר 1997 :

Lazer, E., 1997, "Private Toilet at Pomoeii: Appearance and Operation", Bon, S.E. & Jones, R. (eds.), *Sequence and Space in Pompeii*, Oxford, pp. 121–134.

מאיירס ואחרים תש"ן :

מאיירס, א', נצר, א' ומאיירס ק', תש"ן, "בית מידות שנחשף באקרופוליס של ציפורי", קדמוניות, 83–84, עמ' 87–92.

מגן תשס"א :

מגן, י', תשס"א, "הר גריזים בתקופה הרומית ביזאנטית", קדמוניות, 120, עמ' 133–143.

מגנס 1998 :

Magness, J., 1998, "Qumeran Archaeology: Past perspective and Future Prospects", *The Dead Sea Scrolls After Fifty Years*, P.W. Flint and J.C. Vanderkad (eds.), Leiden, pp. 65–70.

מגנס 2002 :

Magness, J., 2002, *The Archaeology of Qumran and the Dead Sea Scrolls*, Grand Rapids, MI.

מזור ובר-נתן תשנ"ט :

מזור, ג' ובר-נתן, ר', תשנ"ט, "בריאות הציבור ובתי המרחץ הציבוריים בניסה-סקיתופוליס", מכמנים, 13, עמ' 59–72.

מזר תשכ"ט :

מזר, ב', תשכ"ט, "חפירות ארכיאולוגיות בירושלים העתיקה — סקירה ראשונה על עונת תשכ"ח", ארץ-ישראל, ט, לוח ט: 1.

מזר תש"ס :

מזר, א', תש"ס, "מחנה הלגיון העשירי למרגלות הפינה הדרומית מערבית של מתחם הר הבית בירושלים", א' פאוסט וא' ברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים — דברי הכנס החמישי, רמת-גן, עמ' 52–67.

מרגליות תרצ"ח :

מרגליות, מ', תרצ"ח, החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ-ישראל, ירושלים.

מרגליות תשכ"ז :

מרגליות, ר', תשכ"ז, מחקרים בדרכי התלמוד וחידותיו, ירושלים.

ניודקר 1994 :

Neudecker, R., 1994, *Der Pracht der Laterine: zum Wandel offentlicher Bedürfnisanstalten in der kaiserzeitlichen Stadt*, Munich.

נילסן 1993 :

Nielsen, I., 1993, *Therma et Balnea — The Architecture and Cultural History of Roman Public Bath, II — Catalogue and Plates*, Arhus University Press, Denmark.

סדן תשנ"ח :

סדן, י', תשנ"ח, "בין הגזרות על יהדות תימן בסוף המאה הי"ז לגזרת המקמצים במאות הי"ח והי"ט", ע' פליישר, מ"ע פרידמן וי' קרמר (עורכים), משאת משה, מחקרים בתרבות ישראל וערב מוגשים למשה גיל, ירושלים, עמ' 204.

ספראי תשנ"ה:

ספראי, ז', תשנ"ה, הקהילה היהודית בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים.
סינגר ואחרים 1956:

Singer, C., Holmyard, E.G., Hall, A.R. & Williams, T.I. (eds.), 1956, *A History of Technology*, 2, Oxford.

סקובי 1986:

Scobie, A., 1986, "Slums, Sanitation, and Mortality in Roman World", *Klio*, 68, pp. 399–433.

פורת תשנ"ו:

פורת, י', תשנ"ו, "מפעל חפירות קסריה — מרץ 1992–יוני 1994", חדשות ארכיאולוגיות, קה, עמ' 40.

פטריך 1999:

Patrich, J., 1999, "The Warehouse Complex and Governor's Palace", Holm, K.G., Raban, A. & Patrich, J., (eds.), *Caesarea Papers* 2, Portsmouth, Rhode Island, pp. 87.

פליקס תש"ן:

פליקס, י', תש"ן, החקלאות בארץ-ישראל בימי המקרא המשנה והתלמוד, ירושלים.
פורבס 1956:

Forbes, R.J., 1956, *Studies in Ancient Technology*, 4, Leiden.

צפריר תשמ"ה:

צפריר, י', תשמ"ה, ארץ-ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, ב, ירושלים.
קארקופינו תשכ"ד:

קארקופינו, ז', תשכ"ז, חיי יום ברום בדורו של אוגוסטוס, תל-אביב.
קולסקי-אוסטרו 2004:

Koloski-Ostrow, A.O., 2004, "How the Ancient Did Their Business", *Archaeology Odyssey*, pp. 49–55.

קוק תשכט:

קוק, ה', תשכט, "מחלותיו של רבי יהודה הנשיא", קורות, ד, עמ' 676–772.
קיסטר תשל"ט:

קיסטר, מ"י ומ', תשל"ט, "על יהודי ערב — הערות", תרביץ, מח, עמ' 236–243.
קונולי 1998:

Connolly, P., 1998, *The Ancient City — Life in Classical Athens & Rome*, Oxford.

רגב 2000:

Regev, E., 2000, "Non-priestly purity and its religious aspects according to historical sources and archaeological findings", Poorthuis, M.J.H.M. & Schwartz, J. (eds.), *Purity and Holiness*, Leiden, pp. 223–244a.

רייך תשמ"ט:

רייך, ר', תשמ"ט, "בית מרחץ החם והקהילה היהודית בתקופה הרומית הקדומה (ימי הבית השני)", בתוך: א' כשר, ג' פוקס וא' רפפורט (עורכים), יון ורומא בארץ-ישראל, ירושלים, עמ' 107–211.

רייך וביליג תשס"ב:

רייך, ר' וביליג, י', תשס"ב, "קבוצת מושבי תיאטרון בירושלים, קדמוניות, 122, עמ' 88–92.
ריינרד וורנוק 1996:

Reinhard, K., & Warnock, P., 1996, "Archaeoparasitology and the Analysis of the Latrine Pit Soils from the City of David", Rimon, O., (ed.): *Illness and Healing in Ancient Times*, Haifa, pp. 20–23.

רייך וביליג תש"ס:

רייך, ר' וביליג, י', תש"ס, "מושבי-תיאטרון מחפירות ליד הר הבית", א' פאוסט וא' ברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים — דברי הכנס החמישי, רמת-גן, עמ' 43–51.

שווארץ תר"ס:

שווארץ, י', תר"ס, תבואות הארץ, ירושלים.

שילה 1984:

שילה, י', 1984, חפירות עיר דוד א' 1982–1978 — דו"ח בניינים לחמש עונות חפירה, ירושלים.

שיפמן תשנ"ג:

שיפמן, י', תשנ"ג, הלכה, הליכה ומשיחיות בכת מדבר יהודה, ירושלים.

שפרבר 1998:

Sperber, D., 1998, *The City in Roman Palestine*, New York–Oxford.